UPPLANDS RYTTARE

Av MARGIT HALLÉN

Indelningsverket har haft stor betydelse för Sverige ur såväl militär som kulturell synpunkt. Dess avskaffande 1901 innebar en stor förändring av bysamhällets sammansättning. Rusthållaren, soldaten eller dragonen intog för ett halvsekel sedan en lika självklar plats i socknen som prästen eller klockaren gör i dag.

Ännu finnas några rester från denna tid kvar i våra bygder, men de försvinna med oroväckande hastighet, torpen rivas eller byggas om, dragonerna eller andra sagesmän dö. Med dem dör ett stycke kulturhistoria för eftervärlden.

För att rädda något av indelningsverket, som i mer än 200 år präglat vårt land, har Upplands fornminnesförening med stöd av Livregementets till häst kamratförening påbörjat en inventering av dragonminnena i Uppland. Undersökningen har pågått sommaren 1946. Givetvis har inte hela Uppland kunnat medhinnas på denna korta tid, inventeraren har fått inskränka sig till att göra stickprov på några olika platser. Trakterna kring Uppsala, Enköping och Norrtälje ha dock undersökts mera noggrant.

Denna inventering har gett en god inblick i dragonens levnadsförhållanden på slutet av 1800- och början av 1900-talen. Men för att få reda på något om indelningsverkets uppkomst och utveckling få vi gå till hävderna.

Upplands ryttare, som sedermera ingingo i livregementet till häst, omtalas först på 1500-talet. Vårt försvar utgjordes vid denna tid av bondehären, som uttogs enligt allmänna värnpliktens principer, och frälset. Då Gustav Vasa behövde en stående här, kompletterade han rytteriet, som var relativt få-

taligt, med värvat folk, de s. k. landsryttarna, ursprunget till våra gamla rusthållsregementen.

Detta system stadfästes 1536 på Arboga möte, då det beslöts »att hvilka goda karlar, ädle eller oädle, som sig själfva rusta vill med en häst, tre, fyra eller flera och därtill skaffa goda karlar och harnesk med allt tillbehör, desamme skulle årligen bekomma på hvar häst och rustning 30 marker örtug, och 6 alnar kläde eller penningar härför när kläde icke stod att bekomma; desslikes hafva fritt borgläger och fodring hela året om, eftersom sedvänja plägar vara här i landet».

Av dessa landsryttare hade en del sina egna hemman, som de brukade, men de flesta voro förlagda till de s. k. borglägren vid kungsgårdarna. Allteftersom antalet landsryttare ökades, blevo emellertid dessa otillräckliga, och från 1655 upprättades de s. k. sto- eller avelsgårdarna, vilka voro ett slags militärkolonier. Avsikten var att så småningom anlägga ett sådant inom varje prästagäll.

Erik XIV fortsatte på den väg hans fader slagit in och utökade försvaret ytterligare. Det blev numera allt vanligare att ryttarna avlönades genom tilldelande av kronohemman eller genom avdrag av skatt för egna hemman. Det härigenom påbörjade rusthållssystemet fullföljdes ytterligare under Karl IX. 1593 utkommer en ny förordning: »Efter det Vi nu ingalunda vele betunga Sveriges rikes undersåtar med ryttarnas borgläger, eftersom härtill som oftast skedt är, utan hafva låtit göra den förordningen, att de skola bekomma spannmål och penningar för deras årslön, desslikes hö till deras hästar utaf hvart fögderi, där de äro förvista till, och skola sedan intet hafva att skaffa med bönderna.» Ryttarna uppdelades i stället på de olika fogdarna, och noggranna angivelser finnas om hur många ryttare varje fogde skall hålla, hur mycket pengar, spannmål och hö varje ryttare skall ha och varifrån det skall tas.

Varje år utfärdas sedan nya förordningar, vars gemensamma innebörd är att fler och fler ryttare tilldelas kronohemman. Allt vanligare blir det att de hålla sventjänare, som rida för

gårdarna, medan antalet hästar, som hållas av självägande bönder, minskas.

Under året 1598 ökade Upplandsfanan från omkring 300 man till nära 700 — troligen ett tillfälligt arrangemang av hertig Karl, som vid denna tid rustade för en kommande strid mot konung Sigismund. När konungen samma år landsteg i Sverige gingo Upplandsryttarna emellertid med konungen, till hertig Karls stora förtrytelse. Efter detta skrev han om dem att »de hava druckit ur de otrogna rådsherrarnas flaska» och att han alltid tänkt »att föga trohet och stadighet skulle vara hos de uppländske ryttarna».

Att de övergåvo hertig Karl var så mycket märkligare som både Västmanlands, Dalarnes och Upplands övriga allmoge ställde sig på hertigens sida. Möjligen kan det ha berott på att fler adelsmän funnos bland upplandsryttarna än i de övriga regementena. Att upplandsryttarna hade en mycket bestämd uppfattning i denna sak framgår av följande brev till Carl Carlsson Gyllenhjelm, skrivet sedan konungen knutit förbund med hertig Karl efter nederlaget vid Stångebro:

»I gifven tillkänna, att konungen och fursten äro förlikta. Att så måtte vara, önska vi af Gud, men det synes oss underligt vara, att I förmanen oss att göra ett med fursten och eder. Icke hafva vi gjort något infall i furstens land, men fast underligt tyckes det vara, att I, som ären furstens tjänare, liggen i konungens land, resa upp folk emot oss, konungens edsvurna, och förmana oss till enighet. Men vi förmane eder igen, att I icke velen röfva, icke heller resa något folk konungens allmoge till skada. Vi vilja förhålla oss roliga, för väntande besked från Kungl. Maj:t, och där I icke själfva velen vara orsak till vidare olycka, så dragen in i furstendömet och förhållen eder där roliga, så äro vi goda vänner.»

Stridigheter började snart igen mellan hertigen och konungen. Under dessa utskeppades Upplandsfanan till Lifland och blev där genom belägringen av fästningen Kockenhusen så försvagad att endast ett drygt femtiotal man återstod. 1601 återvände resterna av hären till Sverige. Föregående år hade en förordning tillkommit, som innebar att ett visst antal ryttare och knektar skulle årligen och stadigt hållas och underhållas

antingen de vistades i hembygden eller brukades på tåg och resor. Upplandsfanans styrka bestämdes nu till 300 man.

1603 kom en ny ryttarbeställning, som medförde en minskning av fanan till 120 man. Med inkommen ränta från nu avdankade rusthåll skulle fogdarna uppsätta ryttare, som i det civila skulle användas som fogdekarlar och tydligen utgöra ett slags reserv. En annan tillgänglig reserv bildades av dem, som begagnat sig av den friköpsrättighet, vilken nu påbjudits. Den som hade skattehemman för rusttjänst kunde nämligen slippa deltaga i härtåg, om han betalade 30 daler. Han måste dock hålla sig beredd att ingripa »om något påkomma kunde». Vidare skulle varje ryttare själv rida för sitt hemman. Undantag gjordes dock för dem, som tjänat länge och kunde uppsätta »son, måg eller annan god karl i stället». Med denna förordning genomfördes alltså fullständigt den äldre rusthållsinrättningen.

Alla försök, som genom dessa förordningar gjordes för att skapa ett starkt rytteri, hade föga resultat. De svenska ryttarna flydde ständigt för de polska, och någon disciplin existerade knappast. Det berättas om några ryttare, som utkommenderats till Finland, att de där sålt sina hästar och utrustningen och begivit sig hem igen. Rytteriets brister lågo emellertid i stridssättet och ej i storleken. 1609 utgavs en ny förordning, genom vilken upplandsryttarna skulle slippa underhålla sina hästar i fred men i stället samlas till övning en gång i månaden. Många saknade ännu hemman, men tilldelning befalldes åt alla.

År 1614 utfärdades en lönereglering, vari stadgades att ryttaren själv skulle hålla sin häst på sin gård. För detta skulle han bekomma i allt 30 daler, varifrån emellertid avdrag skulle göras för hemmansräntan. I fält var lönen 4 daler i månaden, från vilka likaledes frånräknades det ryttaren erhöll i kläder eller proviant. Två år senare bestämdes, att inga antaganden eller avskedanden fick äga rum mellan mönstringarna. Genom dessa förordningar hade alltså rusthållsinrättningen fått en fast och varaktig form.

Gustav II Adolf kastades ju redan i början av sin regeringstid in i långvariga krig, i vilka Upplands ryttare ständigt voro i elden. Många gånger måste nu regementet förnyas och utökas. De viktigaste förändringarna under denna tid voro dels att särskilda s. k. militiehemman inrättades, som icke fingo försäljas, förpantas eller förlänas — tidigare hade gårdarna växlat för varje generation — dels att rustning medelst sventjänare åter tilläts. Under drottning Kristinas tid bortgåvos emellertid många militiehemman i förläning och gingo därmed regementet förlustiga.

Några bestämmelser rörande uniformen finnas ej förrän på Karl XI:s tid. Under slutet av 1500- och början av 1600-talen hade dock en del av lönen utgått i kläde, men detta bruk bortföll 1614, varefter varje ryttare fick svara för sin egen dräkt.

Av alla klagomål till konungen över hur allmogen våldgästades och terroriserades att döma, var disciplinen i slutet av 1500- och början av 1600-talen tämligen bristfällig. Den förbättrades dock under krigsåren. En utländsk författare skriver på 1630-talet i berömmande ordalag om andan i den svenska armén och den enorma skillnaden mellan denna och t. ex. de tyska och polska härarna.

Under Karl X Gustavs krig deltogo Upplands ryttare förtjänstfullt både i Polen och Danmark, och under den följande fredsperioden upphöjdes de till Konungens Livregemente, vilket namn de fingo behålla till 1791, då en uppdelning skedde. Upplandskompanierna ha sedan haft följande namn: Livregementsbrigadens kyrassierkår, Livregementets dragonkår och Livregementets dragoner samt efter 1928 Livregementet till häst.

Under åren 1674—1675 nedlades ett oförtrutet arbete på regementets organisation av dess dåvarande chef överste Nils Bielke. 1675 kunde han visa upp 500 nya ryttare i fullgott skick, vilka snart kommo till användning i Karl XI:s krig mot Danmark.

Efter detta ägnade sig konungen åt att ordna upp de inre förhållandena. Åren 1680—1683 genomfördes indelningsver-

Bild 1. Lifregementets Kyrassiärer omkr. 1800. De utgjordes av Upplandskompanierna och döptes senare till Lifregementets dragoner. Efter uniformsritningar på Kungl. Krigsarkivet, Stockholm.

ket, som inom rytteriet mera var ett stadfästande av gängse förhållanden än något nytt. Systemet med sventjänare, som skötte rusttjänsten, blev nu allt vanligare. I ett kungligt brev av 1680 heter det: »Som Kungl. Maj:t gärna skulle se, att sventjänarna under regementet på något bekvämligt sätt med vissa hemman och boställen måge kunna försedda bliva, och förmenar, att vid ryttargårdarna och militiehemmanen lärer finnas goda lägenheter att upprödja torp, varuti sventjänarna

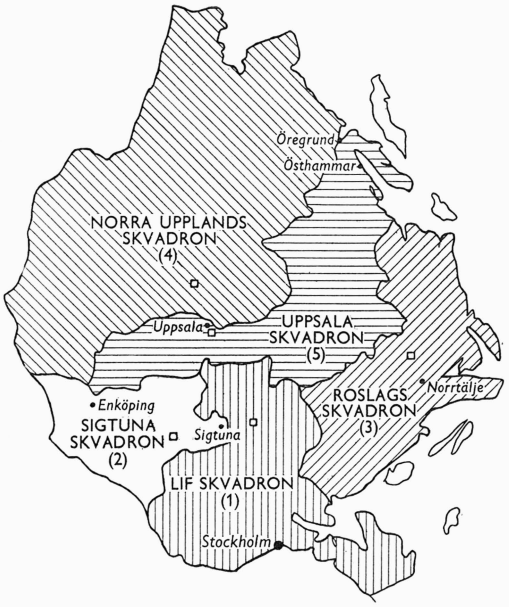

Bild 2. Schematisk karta över skvadronernas områden i Uppland efter 1834. 1687 bildades fyra kompanier av Livregementet till häst: 1. Lif, 2. Majorens (Sigtuna), 3. Roslags, 4. Norra Upplands kompani. 1834 förändrades namnet kompani till skvadron och genom nyindelning tillkom Uppsala skvadron. Varje skvadron kom då att omfatta omkring 100 dragontorp. Skvadronernas övningsplatser utmärkas på kartan med fyrkanter.

LIF SKVADRONS område omfattar följande socknar:

Stockholms län: Bromma, Skånella, Spånga, Järfälla, Sollentuna, Ed, Hammarby, Fresta, Täby, Vallentuna, Markim, Orkesta, Frösunda, Lunda, Skepptuna, Husby-Långhundra, Östuna, Knivsta, Odensala, Husby-Ärlinghundra, St Olof, St Per, Haga, Vassunda och Alsike. Uppsala län: Danmark (del av).

Samlingsplats: Arenberga i Husby-Ärlinghundra socken.

SIGTUNA SKVADRON:

Uppsala län: Stockholms-Näs, Västra Ryd, Bro, Håbo-Tibble, Håtuna, Häggeby, Yttergran, Över-Gran, Husby-Sjutolft, Litslena, Villberga, Hacksta, Veckholm, Torsvi, Lillkyrka, Vallby, Boglösa, Vårfrukyrka, Svinnegarn, Enköpings-Näs, Teda, Tillinge, Bred, Sparrsätra, Långtora, Biskopskulla (del av), Fröjeslunda, Hjälsta, Kulla, Fittja och Giresta.

Samlingsplats: Bålsta i Yttergrans socken.

ROSLAGS SKVADRON:

Stockholms län: Ljusterö, Åker, Angarn, Ösby, Vada, Össeby-Garn, Kårsta, Närtuna, Gottröra, Rö, Rimbo, Skederid, Husby-Lyhundra, Frötuna, Malsta, Lohärad, Estuna, Roslags-Bro, Söderby-Karl, Väddö, Häverö, Edebo, Ununge och Edsbro.

Samlingsplats: Vemblinge i Estuna socken.

(Forts. s. 85.)

med hustrur och barn kunna bo och vara så mycket närmre vid handen, när uppbåd till Kungl. Maj:ts tjänst utskrives . . .» så skulle »assessorn uppå kommissionen» på allt sätt bearbeta skattebönderna till att genomföra detta.

Den förvirring, som tidigare rått i kronans egendomsförhållande, börjar nu att ordnas upp: »1652 och 1664 årens militiejordeböcker skola tagas till fundament, och skola de militiehemman, som äro från kronan försålda, köpas igen, de förpantade inlösas, de förbytta gå tillbaka . . .» Man börjar också att draga kompanigårdarna närmare tillsammans. 1687 översändes Indelningsverket för Lifregementet från Carolus med förteckning på alla boställen och kompanier. I Uppland funnos då fyra kompanier: Lif, Majorens (Sigtuna), Norra Upplands och Roslags kompani.

Enligt de senaste bestämmelserna fingo officerarna utom sina hästehemman inom kompaniet, där de bodde och hade hästarna, även s. k. fördelshemman, av vilka de blott uppburo räntorna. Dessa kunde vara mycket avlägsna. De gemenas rusthåll bestodo antingen av kronohemman eller skattehemman. På kronohemman skulle torp för sventjänare uppföras. Skattebonden, däremot, kunde ej tvingas att ge hus och stallrum åt sventjänare, men landshövdingen och krigsrådet skulle gemensamt söka beveka honom till detta. 1690 befalldes landshövdingarna att tillse att sventjänarna fingo boställen. Om dessa voro försedda med åker och äng, gjordes avdrag i sventjänarnas lön.

Norra Upplands skvadron:

Uppsala län: Börje (del av), Järlåsa, Åkerby, Jumkil, Skuttunge, Bälinge, Gamla Uppsala, Vaksala, Rasbo, Rasbokil, Lena, Ärentuna, Tensta, Stavby, Tuna, Viksta, Morkarla, Dannemora, Vendel, Tegelsmora, Tierp och Älvkarleby. Gävleborgs län: Färnebo.

Samlingsplats: Svista i Bälinge socken.

Uppsala skvadron:

Uppsala län: Nysätra, Biskopskulla (del av), Fröjeslunda, Giresta, Gryta, V. Åker, Ramsta, Hagby, Skogs-Tibble, Dalby, Stockholms-Näs, Bondkyrko, Läby, Vänge, Börje (del av), Danmark (del av), Funbo, Almunge, Länna, Faringe, Knutby, Ekeby, Hökhuvud och Harg. Stockholms län: Edsbro och Bladåker.

Samlingsplats: Polacksbacken i Uppsala.

Bild. 3. Dragontorp från Hofs rusthåll i Estuna socken.

Under 1700-talet genomfördes inga större förändringar i organisationen. Första delen upptogs av Karl XII:s krig, vari Livregementet ivrigt deltog. Två gånger måste det nyuppsättas nästan fullständigt: efter kapitulationen vid Perevolotjna 1709, då inte mindre än 1,131 man ur Livregementet gåvo sig till fångar, och 1743 efter finska kriget, då endast en ringa del tog sig tillbaka till Sverige.

Den inre utvecklingen tycks icke riktigt ha följt de önskade linjerna. Till riksdagen 1765 kommo nämligen diverse klagomål, bl. a. följande från Roslags kompani: »Som ingen förordning tydligen bestämmer huru mycket åker och äng bör vara till ryttartorpet, alltså vore nödigt, om något reglemente därom blefve utfärdadt, då husens kvantitet och kvalitet äfven noggrannare kunde bestämmas.»

Bild 4. Ladugården till torpet vid Hof i Estuna.

Från Roslags kompani anhölls också att böndernas begäran att få använda ljusa hästar till ryttarhästar måtte avslås, vilket tydligen beviljades, då bruket med enbart svarta hästar fortlevde ända till senare delen av 1800-talet. Trumpetarhästen skulle däremot vara vit. Om anmärkningarna från Norra Upplands kompani heter det i riksdagsprotokollet:

»Anfördes besvär däröfver, att ej rusthållarna försedde sina ryttare med torp och boställen, utan betjänade sig af Kungl. Maj:ts nådiga förordning, som tillät, att ett visst antal karlar permitterades till Stockholm, 'hvaraf händer, att en frisk, nykter och exercerad karl förbytes genom lättja, fylleri och annan liderlighet till en sjukling, som blir sig själf till last, rusthållarne till skada, kompaniet till vanheder', hvarför anhölls att permitteringen måtte upphöra och de rustande anbefalldes att uppbygga torp.»

Denna förordning att ryttarna kunde permitteras till Stockholm gällde speciellt upplandskompanierna. 1764 års besvär måtte ej ha haft någon omedelbar verkan. 1773 skriver översten till Kungl. Maj:t och klagar över upplandsryttarnas genom denna förordning uppkomna torftighet. 1775 kommer Kungl. Maj:ts svar på detta, vari bestämmes att rusthållarna vid upplandskompanierna antingen skulle sätta istånd gamla eller bygga nya boställen för sina ryttare, vilka ständigt skulle bo vid dessa eller inom kompanierna. Frågan om ryttaren skulle ha åker skulle bero på om någon tjänlig plats utan skada för rusthållet kunde upplåtas därtill, vilket avgjordes av landshövdingeämbetet och regementets fullmäktige.

Inte förrän i mitten av 1800-talet tyckas några mera ingående beslut ha fattats om ryttartorpens storlek och utförande. Mellan 1830 och 1850 utkommer »Stadganden rörande rotehållaren och soldaten» vid samtliga regementen. För Uppsala län gäller följande:

»Kongl. Maj:t har i Nåder stadfästat nedannämnde emellan ombuden för Rust- och Rotehållarne inom Upsala Län träffade öfwerenskommelse, i afseende på bestämmande af åbyggnadens beskaffenhet å Lif-Regementets Dragon-corps's och Uplands Regementes inom nämnde Län belägne Knecktetorp, neml:

'Att om Ryttare- och Soldat-Torpet åtföljer Åker, till detsamma erfordras utom Stugubyggnad och Fähus med såkallad Skulla och Swale, jemväl Loge och Loggolf; men att, ifall Torpet saknar Åker, Logbyggnaden är obehöflig;

Att Stugubyggnaden skall wara 12 alnar lång och 8 alnar bred inom knutarna, på god och minst 1/2 aln fast stenfot, af hwilken längd och bredd, 8 alnar indelas till Stuga och återstoden anwändes till Förstuga och Kammare, hwaraf den förra blifwer af 3 och den sednare af 5 alnars storlek, med afräkning af mellanväggar;

Att stugan inwändigt från golfwet, som upphöjes på halfwa syllen, skall wara 3 alnar hög under åsarne eller bjelklaget, hwaruppå mellantaket anbringas; ...

Att i Stugan skola finnas twenne fönster, hwardera 1 3/4 alnar bredt och 1 3/8 alnar högt, samt Förstugan oh Stugudörrarne göras 2 1/2 alnar höga och sex qwarter breda, och dörren till kammaren från Stugan, till samma höjd, men blott 1 1/4 alns bredd;

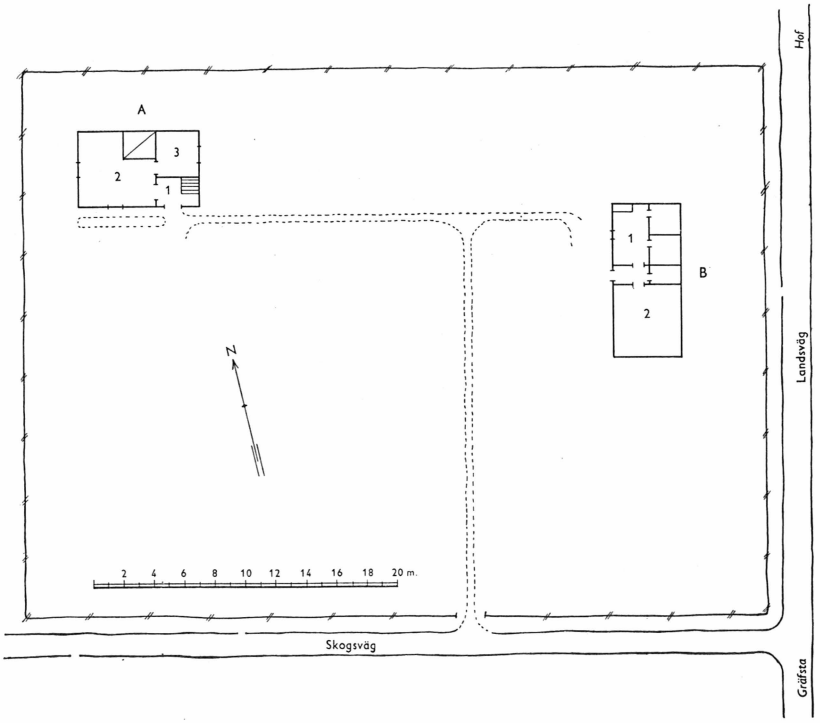

Bild 5. Plan över ett dragontorp av ursprunglig typ. A stugan: innanför ingången ligger en förstuga, ungef. 2,5 × 2,5 m (1), och bakom denna och med ingång från köket kammaren (3). Resten upptas av kök, ungef. 5 × 5 m (2). B ladugården: fähus med kättar (1), lada (2). Torpet ovan från Hof i Estuna.

Att Kammaren skall förses med ett fönster, minst hälften så stort, som ett av de sistnämnde;

Att Spis och Bakugn, denna sednare 6 qwarter i fyrkant, skola finnas i Stugan, äfwensom en liten Spis inrättas i kammaren; ...

Att ett par fönster i hwardera rummet bör förses med beslag och hakar samt gångjern för att kunna öppnas;

Att beträffande Torp med Åker, Ladugårdsbyggnaden skall uppföras 15 alnar lång, 7 alnar bred inom knutarne och 5 alnar hög från syllen till takfästet, på minst $^1/_2$ aln hög stenfot, och indelas 5 alnar till Loge, 5 alnar till Loggolf och Swale, med en dörr utåt och en dörr till Fähuset, samt 5 alnar till Fähus med dörr utåt; ...'»

Ovanstående är endast några exempel ur dessa stadganden, som f. ö. innehålla de mest detaljerade bestämmelser beträffande såväl stugan som uthusen.

När förordningen om ryttartorpet genomförts, blevo dragonerna följaktligen ett slags torpare, som av rusthållarna fingo sin lön för rusthållstjänsten i form av ett torp att bruka och s. k. hemkall, d. v. s. diverse naturaförmåner såsom en viss mängd råg, korn, vete, hö och halm, fri ved, tillgång till dragare vid körslor m. m. Torpens storlek kunde variera något. Till varje torp skulle höra en täppa för potatis och rotfrukter, men åker fanns ej vid alla torp. De dragoner, som hade åker, fingo mindre hemkall.

Utom dessa naturaförmåner fick dragonen från rusthållaren 25 kr, då han anställdes och en årlig penninglön på 5 kr. 10 kr måste varje år insättas på regementet till ett slags pension, som dragonen fick då han slutade. Från kronan fick han en viss summa för varje dag han var i tjänst, en s. k. snuspenning. På 1880-talet var denna 6 öre men ökades så småningom på till 1 kr. Däri ingick också pengar för skjortor, strumpor och stövlar, som dragonen själv höll.

Under 1800-talets fredsperiod var dragonens tjänstgöring endast 3 veckor om året, när utbildningen var avslutad. Den ersättning, han erhöll för denna tid, måste ju anses rätt förmånlig. Han fick dock vara beredd att rycka in när som helst utan annan ersättning än dagspenningen. Omkring 1901, då indelningsverket upphörde, voro många dragoner inkallade år i sträck utan mera betalning, vilket föranledde större delen att ta avsked.

Dragonen var ej som en vanlig torpare bunden att göra ett visst antal dagsverken åt ägaren. Han kunde i det civila ägna sig åt vilket yrke han önskade. Vanligast var dock att han arbetade hos rusthållaren. De dragoner, som gingo i jordbruket, hade det i allmänhet sämst. För en arbetsdag från 7 på morgonen till 7 på kvällen med en timmes middagsrast betalades 1,50 till mannen och 0,75 öre eller 1 kr till hustrun, som även hon oftast måste ta arbete utom hemmet. Maten fingo de hålla själva. För hustrun blev det en enorm arbetsdag. Kl. 4 måste hon stiga upp för att hinna mjölka, ge grisen, städa och laga mat för dagen. Efter avslutad arbetsdag vidtog sedan

Bild 6. När ett rusthåll hade två dragoner, hände det ibland att man byggde ihop torpen till en byggnad, som blev dubbelt så lång. På samma sätt förfors med uthusen. Detta torp hör till Hesselby rusthåll i Börje socken, Uppsala skvadron.

åter de egna sysslorna med matlagning, mjölkning, tvätt, sömnad, vävning, stickning o. dyl. Allt skulle ju på denna tid utföras i hemmet. Så länge barnen voro små blev arbetsbördan överväldigande.

Dragonens förhållanden reglerades av de tidigare nämnda förordningarna, som innehöllo mera detaljerade bestämmelser endast för husens storlek. Kontrakten i övrigt uppgjordes mellan rusthållaren och dragonen i varje särskilt fall och kunde således variera något.

De skiljaktigheter, som funnos, kunna ibland hänföras till speciella lokala förhållanden, men oftare till en skillnad mellan de olika slagen av rusthåll, som fanns i alla trakter. Allmänt kan sägas att torpen i Roslagen vanligen voro större än i Upp-

salatrakten, medan de kring Enköping belägna ligga ungefär mitt emellan dessa storleksordningar.

Vid de stora bruken i norra Uppland hände det ofta att dragonerna ej hade hemkall utan i stället relativt stora torp på 5 à 6 tunnland. Så var t. ex. förhållandet vid Harg. De stora gårdarna hade helt naturligt i allmänhet bättre villkor än de mindre. Det patriarkat, som här i vissa fall existerar ännu i dag, medförde större säkerhet för de underlydande. Så berättar 52 Öster vid Harg, att han hade ett torp med 6 tunnland jord. När han slutade som dragon, fick han stugan som gratial. Han har den ännu kvar, och bor i den om somrarna, »på semestern» som han uttryckte sig. På vintern har han litet svårt att klara sig ensam och bor därför på Lohärads ålderdomshem.

Vid Schebo bruk existerade knappast några dragontorp. Bruket hade på slutet av 1800-talet nio dragoner, varav många egentligen tillhörde närliggande gårdar, som så småningom införlivats med Schebo. Då de flesta dragonerna arbetade på bruket, bosatte de sig vid bruksgatan, och dragontorpen användes icke. Det har därför varit ganska svårt att få reda på de ursprungliga dragontorpen. Har någon dragon velat bo på sitt torp, har han ofta tilldelats ett annat av gårdens torp, som ursprungligen icke varit dragontorp.

Ju fler dragoner, som fanns vid en gård, desto effektivare sköttes rusthållet i allmänhet. Så fanns vid Schebo t. ex. ett särskilt dragonstall, en länga av det nuvarande stallet, som nu är riven. De nio dragonhästarna hade särskild stallpersonal, och rustkammaren är ett hus ungefär 4 gånger så stort som ett vanligt dragontorp. När dragonerna härifrån samlades för att rycka in, körde en torpare efter med matsäcken.

Att så många som nio dragoner funnos vid ett rusthåll hörde till undantagen. I Uppland fanns genom hela 1800-talet omkring 500 dragoner utplacerade. Nästan varje socken hade någon, antalet varierar mellan 3 och 12. Oftast voro dessa utplacerade en eller två vid de något större gårdarna medan tre eller fyra mindre gårdar kunde dela på ett rusthåll.

Att vara rusthållare var säkerligen ganska besvärligt många gånger och troligtvis föga ekonomiskt lönande. Särskilt gällde detta under krigen, då rusthållarna ofta kunde få sätta upp både en och två helt nya utrustningar under loppet av några år. Carl von Linné, som på sitt Hammarby hade 4 dragoner, klagar i ett brev av 5 okt. 1763 till överste Pontus de la Gardie över, att han icke utfått de klädespersedlar, vilka rusthållarna för några år sedan lämnat pengar till: »som jag är rustande för nr 100, 101, 104, 105 i samma kompani och korpralskap, där 100 var i Pommern, 105 fången, 101 och 104 redan döda, tyckes jag mig böra påstå att få för 101, 104 och 105 till godo njuta för mina rusthåll beklädnadspersedlar lika med de andra korpralskapen.»

Bättre gestaltade sig förhållandena under fredstid, men även då kunde rusthållaren lida ganska stora förluster, om en häst blev illa medfaren, plötsligt dog el. dyl.

Man hör ofta talas om motsättningar mellan rusthållare och dragoner. De flesta rusthållarna ville ej gärna göra några förbättringar på torpen. Vid torpsyn, som skulle förrättas vart tredje år, kunde de emellertid av ryttmästaren ådömas vissa reparationer. Det berättas om ägaren till Söderby gård i Uppsala-Näs socken, som hade tre dragoner, att han så småningom blev oense med ryttmästaren och för att hämnas lade torpen så långt bort i obygden som han kunde. Torp nr 28, där den siste dragonens änka fru Ferm ännu bor, vittnar om detta. Det ligger ett gott stycke in i skogen. Ingen körväg leder dit, källaren är en utgrävd jordhög ungefär 100 m från stugan och närmaste brunn finns hos grannen vid pass 300 m bort. Existerade ett dåligt förhållande mellan dragon och rusthållare, hände det ofta att dragonen genom vårdslöshet med kläder eller hästens utrustning åsamkade rusthållaren stora förluster. I allmänhet tycks dock ett tämligen gott förhållande ha rått, rusthållaren var ganska stolt över sina dragoner och satte en ära i att hålla dem väl. Därom vittna de väldiga matsäcksskrin, som lagades i ordning för inryckningsdagarna. Där fanns bröd, smör, ost, fläsk och sällan saknades en dricks-

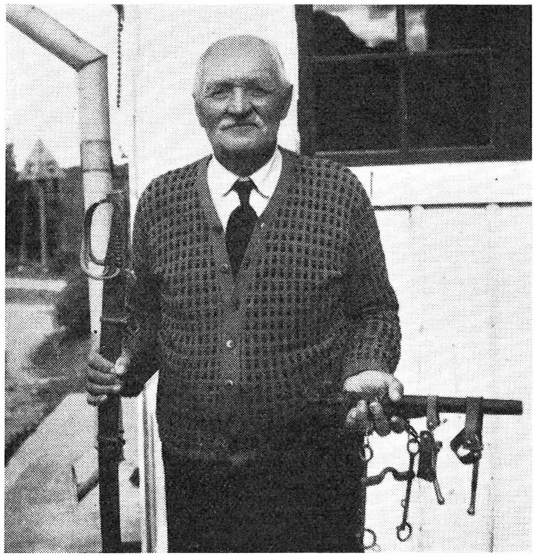

Bild 7. Rusthållare August Carlsson på Degarö gård i Malsta socken, Roslags skvadron, med några äldre inventarier från rustkammaren.

kagge eller en liten plunta med brännvin. Ofta följde rusthållaren dragonen till första samlingsplatsen, som vanligtvis var en gästgivargård, och drack en skål med honom, innan han gav sig iväg.

Dragonen kände sig som en representant för sitt rusthåll. Att den rangskillnad, som existerade mellan rusthållarna i viss mån överfördes på dragonerna, förstår man, då man hör med vilket förakt dragonerna från bruk eller större gårdar talar om »vanliga bondrusthåll». Då flera gårdar hade en dragon tillsammans uppstod ju många svårigheter, dels vid uppdelandet av hemkallet och dels vid ev. reparationer. Dragonerna vid sådana rusthåll berätta, att de kunde få hålla på en hel dag för att samla ihop sitt hemkall.

En följd av rusthållens typ var rustkamrarnas utseende. Rustkammaren var ett litet vid rusthållet beläget hus, som användes som förvaringsrum för dragonens och hästens utrust-

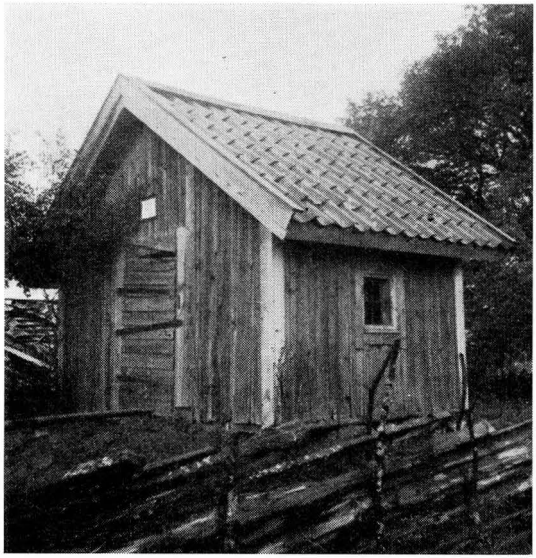

Bild 8. Rustkammare av vanlig typ från Berga rusthåll i Estuna socken, Roslags skvadron.

ning mellan mötena. I större gårdar kunde den ofta vara inrymd på vinden eller i något uthus, men oftast var det en särskild byggnad. När flera gårdar hade gemensamt rusthåll, placerades rustkammaren ofta vid något vägskäl, så är t. ex. fallet i Norr och Söder Nånö i Estuna socken. Två gårdar i Bösslinge i Börje socken, som gränsade till varandra och hade gemensamt rusthåll, ha förlagt sin rustkammare med hälften på den enes mark och hälften på den andres, så att gärdesgården slutar mitt på vardera långväggen.

Vid något större gårdar hände det ofta att rustkamrarna lågo som ett slags extra flyglar. Vid Sundsta gård i Husby Lyhundra socken, som har två manbyggnader mitt emot varandra, lågo de båda torpens rustkamrar på ömse sidor om den ena manbyggnaden. En rustkammare är riven, den andra flyttad. På Säfja gård i Danmarks socken ligga rustkammare och avträde som två likadana småflyglar åt trädgårdssidan.

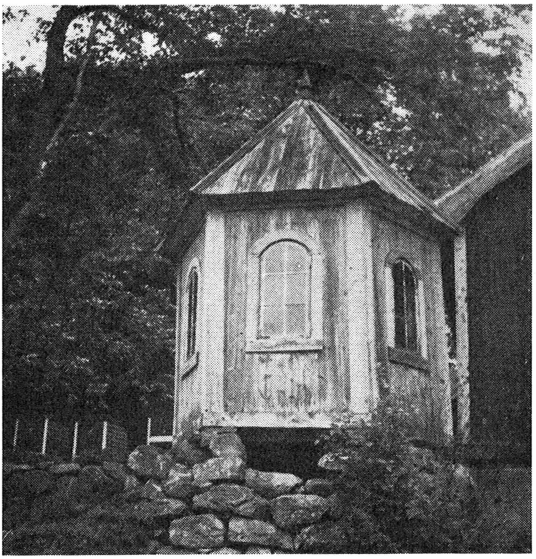

Bild 9. Rustkammare av mindre vanlig typ vid Södersunds gård i Roslags-Bro socken, Roslags skvadron. Som pendang fanns tidigare ett likadant avträde.

Samma förhållande råder vid Södersund i Roslags-Bro socken och Åby i Litslena socken, fastän de små flyglarna där ligga på gårdens framsida.

Rustkammaren är i allmänhet en liten bod 3 × 3 eller 3 × 4 m med sadeltak, ett litet fönster på ena gaveln och dörr på den andra. Liggtimmer och spåntak äro de ursprungliga materialen, men numera äro de ofta försedda med tegeltak och ibland även panel. Inuti finnas klädhängare så att kläderna skulle hålla sin form. De som flyglar placerade rustkamrarna äro vanligen mer konstrikt byggda. I Säfja har rustkammaren den vanliga formen men är försedd med snidade takstolar och fönsterbågar, den i Åby har ett tak som en pyramid, medan Södersunds ser ut som ett litet sexhörnigt lusthus i gult och vitt med tre meters sida och toppigt tak. Ingången ligger på sidan närmast gården, och på motstående två sidor äro tre stora fönster med rundade fönsterbågar. Mellan dessa

äro runda hörnskåp och närmast dörren triangelformade skåp. Det hela är mycket fint utfört, profilerade lister löpa längs tak och golv och på väggen är en panel målad i grönt och brunt. Ett likadant avträde har stått som pendang men är nu rivet.

Själva torpen äro varandra tämligen lika och inga större förändringar tycks ha ägt rum under 1800-talet, då de som bevarats fortfarande ha de mått, som anges i 1845 års förordning. Såväl dragon- som soldat- och båtmanstorp voro byggda efter samma mönster, varför följande beskrivning av ett soldattorp från »Några drag ur den indelta soldatens lif», av G. Nyblæus 1871, lika gärna kunnat gälla dragonens. Författaren skildrar först hur trevliga de små torpen ta sig ut från vägkanten med sina blomsterland och täppor och gör sedan ett besök inuti stugan:

»Öppna vi således den lilla grinden utmed vägen så hafva vi ej långt att gå innan vi sätta foten på stenhällen framför tröskeln och stiga in i förstugan. Midtför är nu dörren till kammaren och till höger dörren till stugan. Vi öppna och stiga in och helsa vi ett vänligt 'Guds fred', så få vi ett 'Guds fred igen' tillbaka. Nu nödgas vi fram att sitta ned på soffan, icke i henne, ty hon eger ingen stoppning; sittsen är locket till lådan i hvilken sängkläderna ligga. Längre kan ju lyxen icke här sträcka sig, det är vackert så, att detta lock är måladt. ... Spiseln är duktigt tilltagen, men det bör den också vara. Mången tiggare har här fått tillbringa natten på spiselhällen, fötterna inåt härden och hufvudet utåt stugan mellan muren och 'stöttan', den stolpe, som uppbär spiselns öfverbyggnad. Vanligen ligger der dock huggen ved. I muren är bakugnen med sitt 'lyshål'. Öfverbyggnaden har ofta rundtomkring kanten en afsatts, på hvilken tallrikar m. m. hafva sin plats, och på stöttan finnes icke sällan en krok för grytringarne. Kärlhylla, bord och säng m. m. är allt såsom hos hela den del af allmogen, som icke hafva särskildt kök, utan få koka i hvardagsstugan.»

För några torp skulle denna skildring i stort sett kunna gälla ännu i dag. Av de undersökta torpen ha nämligen ung. 25 proc. rivits, 25 proc. byggts om och 50 proc. finnas bevarade. Dessa ligga alltså fortfarande utmed vägarna med sina små röda stugor och välvårdade trädgårdstäppor. Och när man stiger in känner man ganska väl igen det ovan beskrivna

torpet. I den gamla spisen har den öppna härden bytts ut mot en modern kokspis, men spiselkupan och stöttan finnas kvar, liksom ofta kärlhyllorna, fastän porslinet nu vanligen står i ett skåp. Planen är i stort sett densamma. Stugan är 8 × 5 m, varav en tredjedel upptas av förstuga och kammare, medan resten är kök. Det stora köket är samtidigt vardagsrum och sovrum, kammaren användes mest som förvaringsrum för fina kläder och andra dyrbarheter.

Mot slutet av 1800-talet fingo de flesta torp en tillbyggd förstuga, varigenom kammaren kunde göras större. Utanpå liggtimmerväggarna lades en panel, rummen tapetserades och taken kläddes med spännpapp så att stockarna doldes. De torp, som byggts under 1800-talets sista eller 1900-talets första decennier, äro fortfarande av samma typ, den enda skillnaden är att höjden i taket i regel ökats från 2,20 till 2,45 m. Dessa torp ha från början försetts med förstuga. Så har torp nr 54 vid Bergsbrunna rusthåll i Danmarks socken, som byggdes omkring 1900, en hög förstuga som inrymmer uppgång till vinden, medan det nya torpet nr 40 vid Sundsta i Husby-Lyhundra endast har en låg öppen farstu. I båda har dock taket höjts.

På tomten skulle också finnas en ladugård, som ofta även inrymde vedbod, och en jordkällare. I 1845 års förordning stadgades vissa mått för ladugårdar, vilka även de gälla för dem som bevarats. Då tomterna numera ofta äro styckade, är ladugården, om den finns kvar, det som anger torpets storleksordning. Kring Uppsala äro ladugårdarna oftast av den mindre typen d. v. s. 5 × 4,5 m. I Enköpingstrakten ha de i allmänhet en storlek av omkring 7 × 4,5 m fortfarande utan lada, medan de i Roslagen ofta äro mycket stora, ungefär 10 × 4,5 m. Det verkar som om de större hade utvecklats ur de mindre genom tillägg av en del i taget. Den minsta typen är bara fähus med bås och kätte för ko och gris, till den nästa på 7 m har lagts ett slags förstuga med svale ovanpå, och den sista typen slutligen har utökats med en lada lika stor som fähuset. Det hela bildar ett 10 m långt hus med ett mittparti på 1,5 m, där ingången är belägen och varifrån dörrar

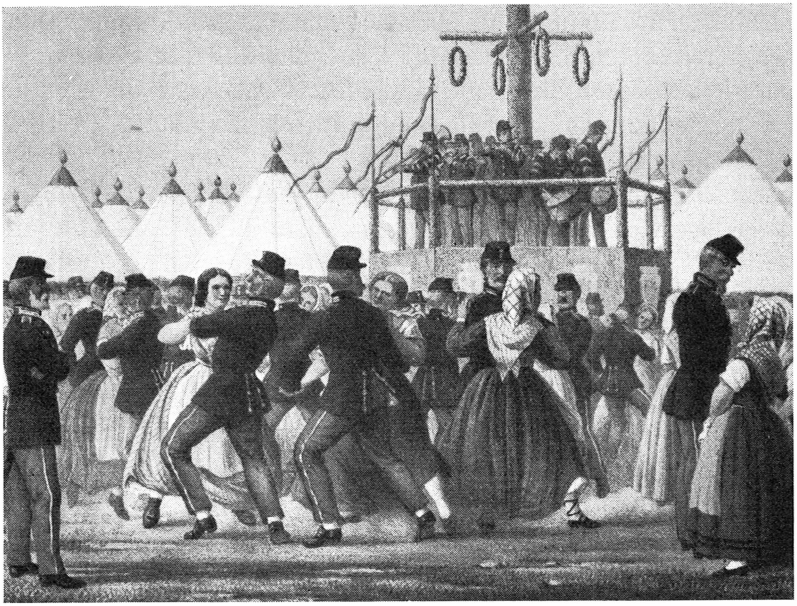

Bild 10. Midsommardans på Ladugårdsgärde vid mitten av 1800-talet. Ur G. Nyblæus och V. Sparre, Scener ur indelta soldatens lif, Stockholm 1867.

leda till fähuset resp. ladan. Då ladugården är byggd i liggtimmer, framgår planen av exteriören.

Tjänstgöringen i slutet på 1800-talet verkar för våra förhållanden ganska lättvindig, åtminstone vad tiden beträffar. Efter de två första årens rekryt- och remontmöte, sammanlagt ungefär 150 dagar, inskränkte den sig till ett årligt möte på 23 dar, om ej extra inkallelser utfärdades.

Disciplinen var hård. Man hör ofta berättas om piskslagen från stallmästarens chamboyer. Ingen permission utdelades annat än på lördagskvällarna till kl. 10 och på söndagarna efter kl. 1. Innan dess mönstrades all utrustning, och om den minsta lilla fläck fanns någonstans blev det permissionsförbud. Stor vikt lades vid putsen, och många timmar offrades för att allt skulle bli skinande blankt. Exercisen upptog också en stor del av programmet. Gud nåde den, som inte höll rättningen på

millimetern. Fälttjänsten däremot ägnades mindre tid. Den långa fredstiden hade satt sina spår på militärens utbildning, paraden blev det viktigaste. Manövrar förekommo dock varje år. I de större manövrarna deltog ofta konungen.

De årliga mötena voro förlagda till Ladugårdsgärdet i Stockholm, som under denna tid nästan blev ett nöjesfält. På lördagar och söndagar flyttade hela familjer ut och hade tält och matsäck med sig. Då gällde det för dragonen att bli bekant med någon familj, som hade en vacker dotter och mycket matsäck. Ofta var det någon som kunde spela, och då dansade man så att dammet rök om stövlarna. Ibland tog man också vägen över Djurgårdsbrunnsviken till Gröna Lund med lämpliga pauser vid toddyställen på vägen. Men kl. 10 skulle man anmäla sig för vakten och fick sedan sängliggande njuta av dansmusiken.

Maten var på denna tid ganska torftig, 87 Vester vid Sunds rusthåll i Edebo socken, som ännu är i tjänst, skildrar den sålunda: »5,15 kaffe och kuse, kl. 8 frukost med sill och potatis, mjölk, grå sur kuse, kl. 1 middag med soppa, gryn- eller ärtvälling. På kvällen gröt och mjölk. Vi va så hungriga så dä va på tok.» De som då inte hade matsäcksskrin med sig fingo ta sin tillflykt till marketenteriet, där man kunde få en stor skrädkaka med pålägg och en flaska öl för 25 öre.

Om sjukvården på regementet i slutet av 1880-talet berättar 39 Sundell vid Sundsta i Husby-Lyhundra socken. Sjukvårdarna hade 3 månaders utbildning på garnisonssjukhuset. Två man från varje skvadron togs ut. Sundell tjänstgjorde mest som sjukvårdare. Arbetet bestod i att bädda, svabba golv och bära mat. Det sistnämnda var dock icke så vanligt, oftast föste man ned patienterna i matsalen. Sundell brukade ibland roa sig och patienterna med att hålla lektion, som det kallades. En av sjuklingarna var då stallmästare och stod i mitten och slog med ett ridspö, medan de andra sprungo runt som på cirkus. Dragonerna trivdes bra på sjukstugan och många simulerade för att komma in, vilket ofta lyckades. En dragon, som ridit omkull, fått ett sår på foten och ordinerats att ligga med is-

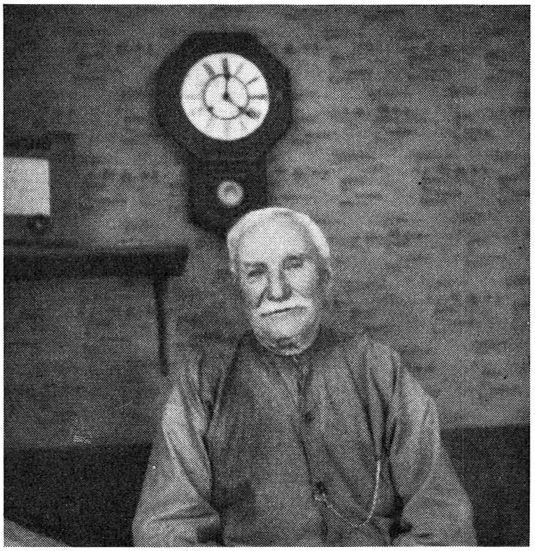

Bild 11. Dragon M. P. Sundell, född Sundstedt 1860. Sundell blev dragon 1880 och tjänstgjorde, mest inom sjukvården, till 1890, då han tog avsked för att sköta sin gård. Han gifte sig nämligen med en bonddotter i Täby, Husby-Lyhundra socken, där han fortfarande bor. Hans måg och dotter sköta nu gården.

blåsa, flådde sill och lade på såret för att det inte skulle läka. Ett annat sätt var att hosta och peta i tänderna så att bloden kom fram, varefter simulanten lades in på några dar. Man var tydligen inte lika rädd för tuberkulos på den tiden som nu.

En dragon kom ofta från samhällets minst bemedlade klass. Föräldrarna voro vanligen arbetsfolk eller torpare. Ofta gick yrket i arv från far till son. Detta var särskilt vanligt vid de större gårdarna, där man helst valde någon av gårdens eget folk. Så var t. ex. 52 Öster, vid en utgård till Harg, dragon i femte generationen vid samma rusthåll. Vid Sundsta gård i Husby-Lyhundra socken funnos två dragoner. Två söner till den ene av dessa, nr 40 Sundstedt, blevo dragoner vid samma rusthåll. Den ene, 39 Sundell, tjänstgjorde en tid samtidigt med fadern, den andre blev faderns efterträdare. Denne dragon

Bild 12. Korpral J. Lund, född Jansson 1870, blev dragon vid Vemblinge i Estuna socken och fick då namnet Kyller. 1892 flyttade han till Nyckelby i Lohärads socken. Under namnet Lund tjänade han här dragon till 1907. Lund var i det civila vagnmakare, men köpte sig så småningom en gård i Brölunda i Söderby-Karls socken och upphörde då med tjänsten. Han bor ännu på denna gård, som hans son övertagit.

40 Sundstedt nr 2 var således verkligen släkt med sin föregångare. Då namnen följde med rusthållen blevo släktförhållandena ofta mycket invecklade. Dragoner med samma namn voro sällan släkt, medan t. ex. de tre bröderna Petterson från Bondkyrko socken som dragoner fingo namnen Berg, Stolt och Nord.

Det finns många exempel på den sammanhållning och yrkesstolthet, som existerade inom dragonkåren. En korpral Söder hade fyra döttrar, varav tre gifte sig med dragonor. En av dessa hette Sundstedt och paret Sundstedts son är nuvarande läraren vid Karlberg överstelöjtnant J. Sundstedt. En annan av mågarna hette Ullén och dennes dotter gifte sig i sin tur med dragonsonen, byggnadssnickaren K. Gran.

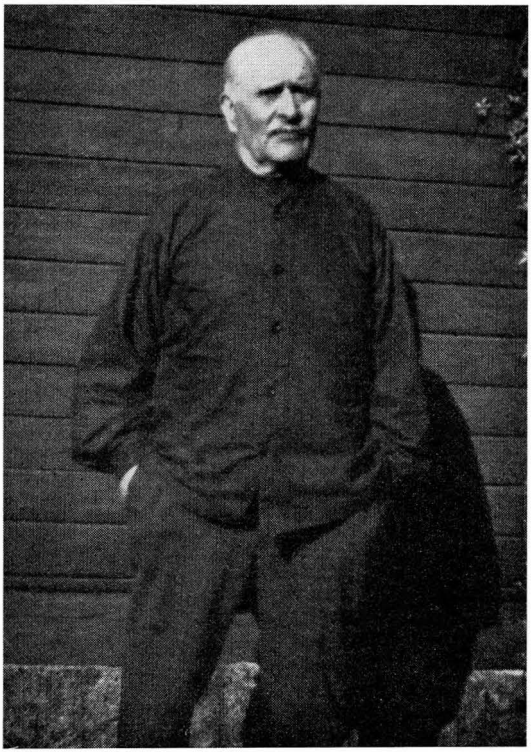

Bild 13. Furir C. G. Ås utanför sitt torp, som han köpt och flyttat till egnahemsområdet vid Ekeby Bruk i Bondkyrko socken. Ås var tidigare anställd vid Ekeby gård och bodde då i gårdsflygeln. Ås antogs 1886 vid 19 års ålder och tjänstgjorde som dragon till 1938. Han bar tidigare namnet Gustafsson.

Dragonyrket var eftersökt av många orsaker. Det gav en relativt god utkomst, tillfälle till bildning och möjlighet till bättre social ställning. Det tillfredsställde ungdomens äventyrslust och längtan att se sig om i världen. Bara namnet dragon förde med sig en doft av krigarliv, hästar och vackra uniformer, som väsentligt skilde sig från landsbygdens vardag. Herr Anton Blomgren, som berättade om de nio dragonerna vid Schebo bruk i Edebo socken, karakteriserade deras

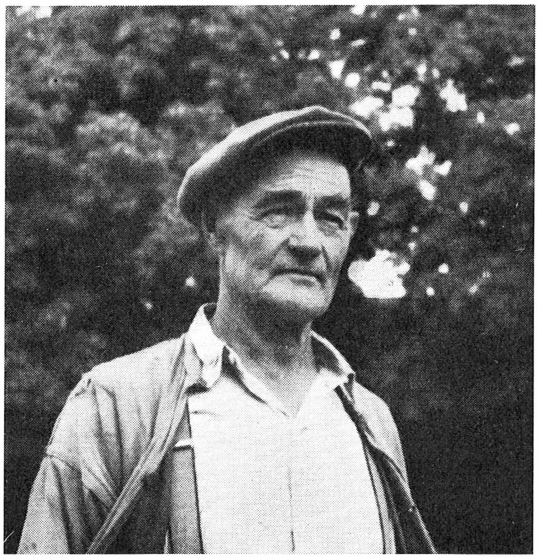

Bild 14. A. R. Thor hörde till den sista årskullen av dragoner, som antogs 1900. Han hette tidigare Eriksson, är född 1882 och tjänstgjorde vid Skäggsta rusthåll i Litslena socken till 1908, då han slutade för att bli bonde. Han arrenderar nu Litslena gård.

kynne med orden: »Dom hade liksom lättare blod än alla andra».

Den bildning och det sätt att föra sig, som dragonerna fått genom sin militära utbildning, gav dem en helt annan social ställning än t. ex. vanliga torpare. Ofta återkommer historien om bonddrängen, som blev dragon, och sedan gifte sig med bonddottern och fick en gård. Mycket vanligt var också att dragonerna blevo förtroendemän av olika slag. I gamla tider utsågos de till lärare, senare blevo de ofta fjärdingsmän eller kyrkvaktare. En vacker meritlista har f. d. korpralen 53 Lund, Roslags skvadron, som blev fjärdingsman, ordförande i barnavårdsnämnden, hästuttagningsnämnden, pensionsnämnden och llivsmedelsnämnden.

Ett led i bevarandet av dragonminnet i Uppland är resandet av minnesstenar vid skvadronernas samlings- och

Bild 15. Vittsjö ryttmästareboställe i Estuna.

övningsplatser. 1931 restes den första minnesstenen i Bålsta, Ytter-Grans socken. Den höggs av förre dragonen nr 16 Alm, Sigtuna skvadron, och hade följande inskription: »Sigtuna skvadron av Kungl. Livregementet till häst hade här sin samlingsplats intill år 1908.»

1932 restes en minnessten för Roslags skvadron vid Vemblinge rusthåll i Estuna socken med denna inskrift: »Roslags skvadron av Kungl. Livregementet till häst samlades och övades vid Vemblinge under 1600-, 1700- och 1800-talen. Roslagens Fornminnes- och hembygdsförening reste stenen år 1932.»

1945 restes en minnessten vid Polacksbacken i Uppsala: »Åt minnet av Upsala skvadron av Kungl. Livregementets Dragoner. Uppländskt rytteri har här av ålder vapenövats. Kungl. Livregementets till häst kamratförening reste stenen 1945.»

År 1946 har en minnessten rests vid Arenberga gård i Husby-Ärlinghundra socken med inskriptionen: »Livkompaniet av

Kungl. Livregementet till häst hade här sin mötes- och övningsplats åren 1687—1791. Sentida efterföljare och bygden reste stenen 1946.»

Befälsbostäderna, som även de varit föremål för sommarens undersökning skulle det i detta sammanhang föra för långt att behandla. Vi få nöja oss med att konstatera att de ej äro av samma enhetliga typ som torpen. Visserligen gjorde Erik Dahlbergh vid slutet av 1600-talet mönsterritningar till officersboställen av olika storlek, och även från 1700-talet finnas sådana typritningar bevarade, men dessa kommo ganska sällan till utförande. Vanligtvis togos redan befintliga kronogårdar i bruk för befälets räkning. Nu äro de flesta boställen rivna eller ombyggda. Ett exempel på ett bevarat ryttmästarboställe är Vittsjö i Estuna, som senast disponerades å tjänstens vägnar av ryttmästaren, sedermera översten G. C. H. Leijonhjelm.

KÄLLOR OCH LITTERATUR.

Upplands fornminnesförening, inventering av de uppländska dragonminnena 1946.

Kungl. Krigsarkivet, Stockholm.

Ahlgren, O., Från Indelningsverkets dagar, Stockholm 1913.

Braunerhjelm, A., Kungl. Lifregementets till häst historia, 1—6, Uppsala 1912—1922.

Byström, O., Från gamla mötesplatser, Stockholm 1914.

Cederström, G., Gammalt och nytt, Eskilstuna 1929.

Flodkvist, Herman, Dragonminnena i Uppland räddas. Årsboken Uppland 1945.

Grill, C., Statistiskt sammandrag af svenska indelningsverket, Stockholm 1855—57.

Käll, I., En rusthållsryttares minnen, Sigtuna 1943. (Boken kan rekvireras hos förf., adress Märsta. Pris 3: — kr.)

Nyblæus, G., Några drag ur Den Indelta Soldatens Lif, Stockholm 1871.

Quennerstedt, A. och Cederström, G., Indelte soldaten, Stockholm 1887.

Stadganden rörande Rotehållaren och Soldaten vid Indelta roterade Infanteriets Regementer och Korpser, Stockholm 1855.

Sveriges Försvar, del III, Stockholm 1928.

Fotografierna tagna av författaren sommaren 1946.